

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

Сатыбалдиева К.К.

**ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН МОРАЛДЫК
 АҢ-СЕЗИМИНИН АЛГАЧКЫ ЭЛЕМЕНТТЕРИ – АБИЙИР
 ЖАНА АДИЛЕТТҮҮЛҮК**

Сатыбалдиева К.К.

**СОВЕСТЬ И СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК
 ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ МОРАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ
 ТОКТОГУЛА САТЫЛГАНОВА**

К.К. Satybaldieva

**CONSCIENCE AND JUSTICE AS THE
 INITIAL ELEMENTS OF TOKTOGUL SATYLGANOV'S
 MORAL CONSCIOUSNESS**

УДК: 17.031(575.2) (04)

Макалa Токтогулдун ырларындагы этикалык көз караштарды аныктоого арналып, этиканын жана кыргыз элинин дүйнө таанымнын өнүгүү өзгөчөлүгүнө кыска ой-жүгүртүлүдү. Ырчы кыргыз элинде прогрессивдүү ойчул, руханий маданияттын белгилүү инсаны, азаттыктын жаркын элеси катары кабыл алуу менен бирге, анын адамгерчилик, адеп-ахлак туурасындагы даанышмандык ой-толгоолору өзгөчө бааланат. Токтогул коомдогу туура жүрүм-турум, улууга урматсый, кичүүгө болгон ызаат, мекенге болгон сүйүү, улут аралык ынтымак сыяктуу, үлгү катарындагы асыл-ойлору, баалуулуктары чагылдырылган ырларына сереп салынды. Акын өзүнүн чыгармачылыгында абийирдүүлүк жана адилеттүүлүк маселелерине көп көңүл бурган. “Абийир” жана “Адилеттүүлүк” этикалык категориялары, ойчул-акындын алгачкы моралдык аң-сезиминин элементтери катары каралып, анын негизинде ойчул-акындын ырларында “Үйчүлүк эшен”, “Эшен калпа”, жана “Беш каманда” талдоо жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: этика, ой-жүгүртүү, абийир, адилеттүүлүк, уят, адеп-ахлак, акыйкат.

Статья посвящена к выявлению этических взглядов в творчестве Токтогула, проведено краткое осмысление об особенностях развития этики и мировоззрения кыргызского народа. Певец в народе воспринимаемая как прогрессивный мыслитель, известная личность духовной культуры, светлый образ свободы, а также, особенно оцениваются его философские мысли о человечности, нравственности. Проведен обзор на образцовые, светлые и ценностные взгляды Токтогула как, правильное поведение в обществе, почет и уважение к старшим, почтение молодых, любовь к родине,

межнациональное согласие. Певец в своих произведениях особое внимание обращает на проблемы совести и справедливости. Этические категории “Совесть” и “Справедливость” рассматривается как первоначальные элементы морального сознания и на основе данных этических категорий проведен анализ стихов “Үйчүлүк-Эшен”, “Эшен-Калпа”, “Пять кабанов” мыслителя-поэта.

Ключевые слова: этика, мышление, совесть, справедливость, стыд, нравственность, истина.

The article is devoted to the identification of ethical views in Toktogul's work, a brief reflection on the peculiarities of the development of ethics and worldview of the Kyrgyz people. The singer is perceived by the people as a progressive thinker, a well-known personality of spiritual culture, a bright image of freedom, his thoughts such as humanity, morality are also evaluated. A review of the exemplary, bright and valuable views of Toktogul as the correct behavior in society, honor and respect for elders, esteem for the young, love for the Motherland, interethnic harmony. The singer in his works pays special attention to the problems of conscience and justice. The ethical category of “Conscience” and “Justice” is regarded as the initial elements of the moral consciousness and on the basis of ethical categories the analysis of the poems “Uychuluk-Eshen”, “Eshen-Kalpa” and “Five boars” of the thinker-poet.

Key words: ethics, thinking, conscience, justice, shame, morality, truth.

Адамзатынын жашоо маңызын талдоо, аны көп кырдуу изилдөө бул түбөлүктүү философиялык маселелердин бири болуп эсептелет. Этика философиянын курамында болгонунун себеби, адеп-ахлак тууралуу окуудан тышкары,

адам болмушунун бүткүл жана жеке закондо-руна тийешелүү маселелерди изилдөөчү илим болгонунда. Этика өзүнүн өсүү жолунда, коомдун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүгүнө байланыштуу өз приоритеттерин алмаштырууга аргасыз болгон. Мисалга алсак, Антикалык доордо этика көбүнчө изгилик (добродетели) тууралуу ой-жүгүртсө, Орто кылымда – берилгендик, кудайга болгон ишеним, ал эми Жаңы доордон баштап жалпы, баарына колдонулуучу моралдуулукту түптөө максатка коюлган. Ал эми, Гегель моралдуулук каада-салтка баш ийет деп түшүнгөн [5, 28-б.]. Анын ою сыяктуу эле кыргыз элинде да адеп-ахлак (мораль) маселеси элдик каада-салттар жана элдик учкул сөздөр (макал-лакаптар) менен байланыштуу.

Ааламдашуу учурунда, заманбап коомдо, өзгөчө таалим-тарбия көйгөйү негизги маселелердин бири болуп калды. Техниканын цивилизациясынын маалында, “Кантип туура таалим – тарбия берүү керек?” - деген суроо, адамдын руханий изденүүсүндөгү негизги маселелердин бири. Коомдогу тарбия механизмдерин издөөдө бир нече маселелерге учурайбыз: маселе салттуу, диний жана заманбап тарбия ыкмаларын колдонуудагы кээ бир келишпестиктер менен байланыштуу. Азыркы учурда жаштардын көбүнчө бөлүгү интернет (Батыштык массалык маданият), социалдык желелердеги айрым бир маалыматтарга таянуу менен жеке дүйнө таанымын калыптандырууда. Албетте, коомдун чордонунда болуп аткан айрым көрүнүштөрдүн өнүгүүсүнө көңүл бурбай коюу мүмкүн эмес. Маселен, элибиз байыртан түптөп келген каада-салт менен айкалышкан, асыл-ой тарбияны сактоо жана кийинки келечекке өткөрүү мезгилдин талабы жана улуттук өзгөчөлүктү, руханий баалуулуктарды сактоо менен дүйнө мейкиндигинде индивидуалдуулугубузду сактап калуу зарылдыгын түшүнүү.

Кыргыз эли, тарых тастыктагандай, байыркы элдерден болгон жана өздөрүнүн жашоого, дүнүйөгө болгон көз караштарын, түшүнүктөрүн күнүмдүк жашоодо колдонушуп келген. Аларды андап, талдап карасак бир эле сүйлөм менен айтылган ойдо канчалаган терең жана маанилүү, адамзатынын жашоосунун маңызын түшүндүрө алчу философиялык ойлор жатат. Мисалы андай ойду Токтогул дагы айтып өткөн: “Өкүнбөгүн өткөнгө, кейибегин кеткенге”. Бул эки сап ыры менен дүнүйө бир жерге турбасын, өткөн ишти кайра кайтара албастыгыбызды, ага кейибей, андан тыянак чыгарууну айтууда. Материянын атрибуттарынын бири болуп санал-

ган, мезгилдин негизги мүнөзүнүн бири анын кайтарылгысы, кайрылып келбеси эсептелет. Демек, Токтогул мезгилдин мүнөздүү өзгөчөлүгүн баамдай билген кыраакы инсан болгон.

Кыргыз элинде “кыраакы” инсандар тууралуу, “Кыргыз элинин психологиялык ойлорунун өнүгүүсү” окуу куралындагы төмөндөгүчө маалыматка токтолсок: “Кыргыз эли эң байыркы жана маданий мурастарга бай, философиялык ой-толгоолору күчтүү элдерден болгон. Ойчулдар адам табиятына, анын ички дүйнөсүнө, адамдар ортосундагы карым катнаштын калыптануу өзгөчөлүктөрүнө байланышкан көптөгөн суроолорго жооп табууга аракеттенишкен. Кыргыз элинде адамдардын ички сезимдерин жакшы түшүнгөн, алардын жүрүм-турумуна так анализ бере алган адамдарды “кыраакы” деп эң сонун атап келишкен” [4, 4-б.].

Ал эми Байыркы Гректердин философиясында софистер деп искусство чеберлерин, тактап айтканда өзүнүн ишин эптүү билген адамдарды аташкан. Кийинчерээк софистер – акы алган мугалим-чечендер¹ (риториктер) катары кабыл алынышкан. Софистерге карата негативдүү көз караштарга карабай, алар философияга салмактуу мурас калтырышты. Чындыгында кыргыз коомунда софистер катары, кыраакы адамдарды, чечендерди алсак болот. Алар өздөрүнүн сөзмөрдүгүн колдонуп, эл алдында алым сабак айтышышкан. Алар дагы грек риторикиери сыяктуу логикалык ой-жүгүртүүгө шыктуу, тапкычтыгы жана акылынын курчтуулугу менен айырмаланышкан.

“Учу-кыйырсыз дүйнөнүн көмүскөдө жаткан мыйзамдарын түшүнүүдө, курчаган дүйнөгө мамиле күтүүдө, пенде турмушун акыл таразасына салып, ак-карасын, ачуу-таттуусун, иргөөдө жумурай журт ошол акылман-ойчулдардын айткан-дегенине таянат, багыттооч, жол-жобо турат. Кыргыз үчүн Токтогул ушундай акын-философ болгон” [3, 233-б.] Ооба, Токтогул да эл арасында кадыр-баркка, урмат-сыйга ээ болгон, кыраакы инсандардын бири болгон. Ал коомдо болгон, ар кыл маселелерди жан дүйнөсү менен кабыл алып, ар түрдүү адилетсиздикке, адепсиздикке каршы күрөшүп келген. Акын эс тарткандан тарта, абийирсиздик жана адилетсиздикке туш болууга дуушар болгонуна улам, бул көрүнүштөр акындын аң-сезиминдеги алгачкы адеп-ахлак түшүнүктөрдүн формасында,

¹ Чечен – деп ойдогу орчундуу сөздү таамай, тайманбай, куюлуштуруп, кулак курчун кандырып, муютуп айткан адам.

чыгармаларда чагылдырылып жана алар аркылуу коомго жеткирилген.

Токтогулдун санат, терме ырларына кайрылсак, анда адеп-ахлактыкка байланыштуу суроолор көп коюлат. Анын ырларында этикалык мотив күчтүү, өзгөчө абийир жана адилеттүүлүк маанайдагы ойлор орчундуу орунду ээлейт. Албетте бул да табигый өзүнөн өзү түшүнүктүү нерсе. “Чындыгында эле эл ырчыларынын калк алдындагы өнөрү бир эле мезгилде дүйнө таанымдын, билимдин, ыймандык адеп нарктардын булагы жана аны жайылтуунун формасы болгон. Комуздун коштоосунда ырчылардын санат ырларын уккан адамдар адатта эстетикалык ырахат алуу менен бирдикте кругозору, ыймандык түшүнүктөрү кеңейип, өзүнүн кишилик касиеттерин сын сыдыргыдан өткөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон” [1, 135-б.] Негизинен акындар көңүлдүн чордонуна таалим-тарбиялык багытты көп койгон. Ошентсе да Токтогулдун ырларында этикалык тема бөтөнчө маанайда, өзгөчө кыялда ачылат. “Гүлдөп ал”, “Эмне кызык”, “Терме”, “Санат”, “Насыят” сыяктуу ырларында эмгекти сүйүүгө, маңдай тер менен эмгектенүүгө жана жалкоо болбоого чакырат. Ал жаштарды жаман менен жакшыны айырмалап билүүгө үндөйт:

Жаман адам белгиси –
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы-адам белгиси –
Эл камы үчүн күйүнөт [7, 79-б.].

Ошондой эле элибиздин аң-сезиминде жаман менен жакшылык тууралуу күнүмдүк турмушта төмөндөгүчө ой жашайт: “жаман менен жакшылык дайыма эриш-аркак жүрүшөт”. Ал эми Адышева Н.К. моралдык түшүнүктөрүн изилдөөдө – “Этика илиминин негизги маселеси – жамандык менен жакшылык маселеси болуп саналат” [2, 196-б.] - деп эсептейт. Акындын көз карашы бул ойлорду толуктап турат десек жанылышпайбыз. Кайрадан адептүүлүк маселесине кайрылсак, төмөндөгү “Насыят” ыр саптарында абийирдүүлүк, ыймандуулук темасы өзгөчө козголот.

Жакшы азамат түрдөнүп,
Жалбырттанган жалындай,
Өзүн өзү асырайт,
Урулукка малынбай,
Уятын ойлоп ар убак,
Ушак сөзгө чалынбай
Ачуулу болуп, эр жигит,
Аксымдыкка бут малба,
Көпкөндүккө жеңдирип,

Көрүнгөнгө мактанба
Карыздар болбо эр жигит
Көтөрмөгө бурулуп,
Абийириңди кетирип [7, 71-б.].

Урулукка барбагын, арты келип ушак болуп, элге төгүлөт абийирин дейт Токтогул. Кийинки саптарында аксымдык (наглость), көпкөндүк, көтөрмөгө берилгендикти адамдагы терс сапаттарга ыйгарат. Бул жерде абийирди адамдагы өзүнүн жүрүм-турумуна сындуу ой-жүгүртүү жана ага сезип кайгыруу, жеке баа берүү, эмоционалдуу таасирленүү деп түшүнсөк болот. “Абийир” түшүнүгүнүн катарында биргелешкен “уят” түшүнүгү кездешет. Мааниси боюнча бири-бирине жакын келип, учурунда бир түшүнүк катары кабыл алынат. Бирок, бул эки түшүнүк ортосунда белгилүү бир айрымалуу өзгөчөлүктөр каралган. Мисалы, “абийир” түшүнүгү индивидке тиешелүү, адамдын аң сезиминдеги, башкалардын көз карашына көз карандысыз жөндөмдүүлүк катарында болсо, ал эми “Уят” түшүнүгүндө адам өзүнүн кылык-жоруктарын коомдо кабыл алынган жүрүм-турумдун нормаларына карата келишпестиктерди түшүнүү, жана андан көз карандуу болуу. Демек, абийир көбүнчө адамдын жеке дүйнө таанымна жараша адептүүлүккө өз алдынча баа берүү ченин аныктай алса, ал эми уятта коомдо кабыл алынган адептүүлүк эрежелеринин таасири аркасында өзүнүн жүрүм-турумуна баа берүү болуп эсептелинет.

Абийирди адамдын жеке дүйнө таанымна жараша адептүүлүккө өз алдынча баа берүү, ченин аныктай билүү деп айтып өткөндөй эле, Токтогул дагы коомдо болуп жаткан көрүнүштөргө өзүнүн жеке касиети бар абийиринин таасири аркасында баа берген. Токтогул адамзатынын жашоосунун маңызын, адилеттүүлүк менен коштолгон жашоосунан көрөт. Адилеттүүлүк – бул бир эле учурда адамдар аралыгындагы эки тараптык милдеттенмени кабыл алуу, жана биргелешип өндүрүлгөн материалдык жана руханий жыргалчылыкты тең бөлүштүрүү мамилелерин аныктоочу түшүнүк – деп түшүнөт, этиканын адиси профессор Разин А.В. [5, 487-б.]. Ошондой эле, адилеттүүлүк этиканын категориясынан тышкары саясий жана укуктук аң-сезимдин да негизги категорияларынын бири болуп эсептелинет. Философия тарыхында бул түшүнүккө учурунда Аристотель, Дж.Локк, Д.Юм, Г.Спенсер сыяктуу ойчулдар кайрылышкан.

Адилеттүүлүк Токтогул үчүн коомдо туура эмес кыймыл-аракеттин аркасынан пайда болгон тартип бузуулар менен күрөшүү, коомдук

тазалыкты орнотуу менен байланыштуу болгон түшүнүк. Мындай маанайдагы ой-жүгүртүүнү биз көбүнчө Токтогулдун “Үйчүлүк эшен”, “Эшен калпа”, жана “Беш каманда” байкай алабыз:

Өз оюндан чыгарып,
Саласың күндө чыгымды.
Кордуктан кедей корккондо,
Сатты го жалгыз сыйырды [7, 57-б.].
Жетим, жесир алсызга,
Карабадын, беш каман.
Жетилсин деп жардыны,
Санабадың, беш каман [7, 59 б.].

Токтогул өз турмушундагы адамдагы эки жүздүүлүктү, аксымдыкты, сүткорчулукту, алдамчылыкты, кайрымсыздыкты, уятсыздыкты жек коргон. Уятсыз адамдарга бирөөнүн кебин уурдаган ушакчыларды, кесири сүйлөп, кесири иш кылган адамдарды киргизген. Ошол эле учурда ал адамдагы төмөнкү руханий баалуулуктарды колдоп келген: кайрымдуулукту, жөнөкөйлүктү, улууларга болгон урмат-сыйды, чынчылдыкты ж.б.у.с.

Мезгил агымы баарыбызды четке калтырбайт. Баарыбыз мезгилдин таламдарына баш ийүүгө аргасызбыз. Жаратылышта жана коомдо ар бир зат жана ар бир жандык өнүгүү законченемдүүлүгүнө байланыштуу өз ролун аткарып кетет. Токтогул өз мезгилинин, коомдун өнүгүүсүндөгү зарыл инсандардын катарын толуктап кеткен, белгилүү инсандардын бири болуп эсептелинет. Ал өз коомунун абийири жана адилеттүүлүктүн жаркын элеси. Токтогул жашоону таза абийир жана адилеттик менен өткөрүүгө

чакырган, дүйнөнүн бир келерин, жана аны татыктуу өткөрүү зарылдыгын түшүнгөн ойчул акын:

Келеринде дүнүйө,
Ташып чыккан булаксын.
Кетириде дүнүйө,
Желсиз өчкөн чыраксын.
Дүнүйө чиркин ушундай,
Колуңдан качкан кушундай! [7, 69-б.].

Төмөнкү ыр саптарында белгиленгендей Токтогул мезгил (время) жана мейкиндик (пространство) категорияларын дагы күнүмдүк турмуш шарты аркылуу элге жеткизгенге умтулган.

Адабияттар:

1. Алимбеков А., Азимова С.З., Таирова К.А. Кыргыздан ырчы акындарынын чыгармаларындагы элчил, мекенчил инсанды тарбиялоо идеялары. / Республикалык илимий-теоретиялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №2. - Бишкек, 2017. - 135-137-бб.
2. Адышева Н.К. Моралдык баалуулуктар түшүнүгүнүн философиялык талдоосу. Республикалык илимий-теоретиялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №12. - Бишкек, 2017. - 195-196-бб.
3. Бөкөшов Ж.Б. Окуя өтөт, ой калат (Философиялык ой чабыттар). - Б.: Бийиктик, 2013. - 328-б.
4. Кыргыз элинин психологиялык ойлорунун өнүгүүсү: Окуу курал / Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К., Тентигенова А.И. - Б.: Полиграфбум-ресурсы, 2017. - 176-б.
5. Разин А.В. Этика: Учебник для вузов. - 2-е изд., перераб. - М.: Академический Проект, 2004. - 624-б.
6. Токтогул энциклопедиясы. / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. - Б.: Турар, 2014. - 472-б.
7. Токтогул. Чыгармаларынын II томдук жыйны. - I том. - Ф.: Кыргызстан басмасы, 1968. - 303-б.

Рецензент: д.филос.н., профессор Тогусаков О.А.